

Madách és Tisza Domokos.

(Az egyiptomi szín és az anachronizmusok.)

Egy régibb cikkemben mint ötletet vetettem föl, hogy Madách egyiptomi színe és Tisza Domokos versei közt bizonyos kapcsolat mutatkozik (EPhK. 1931. 32.). Tisza Domokos 1856 június 21-én hunyt el; a sajtó igazi gyász érzésével búcsúztatta el a költőnek indult gyermekifjút. Legmélyebben és igaz szeretettel volt tanára a Pesti Naplóban (1856 július 14) néhány költői mutatóközlésével és Tompához írt leveleiben (l. még Arany Ö. M. X. jegyzetek XXXVII. l. és Baros Gyula tanulmánya: Arany és T. D.; Uránia 1911 és kny.). Őt bírta meg azután a „geszti kis poeta“ édesanyja egy füzetnyi szemelvény kiválogatásával és sajtó alá rendezésével s Arany nem minden él nélkül értesíti erről Tompát: „Mindamellet, hogy privat kiadás lesz, irodalmi becs tekintetében is mérközni fog némely ifjú óriáséval, úgy hiszem. 200-nál számosabb verséből 80-at válogattam ki, egy sem üres egészen.“ (Arany Tompához, 1857 augusztus 4.) A Pesti Naplóbeli nekrológban s a verses füzet bevezetésében biztos vonásokkal megrajzolja Tisza Domokos arcképét: „...ha nem egy jeles költő, de minden esetre irodalom kedvelő főúr vészett el benne... ha küzdelme a formával, nyelvvel, még újabb költeményein is meglátszik, annál meglepőbb, hogy már zsenge korában a gondolatra, költői eszmére fekteté a súlyt... Ott a pyramisoknál írta utolsó szép költeményét...“ A Pesti Naplóban közölt költemények elseje éppen „A pyramisoknál“ című költemény három szakaszból álló első része, melyben a gúlákhoz vezető kirándulást és Cheops piramisának megmászását írja meg. A később megjelent kötetkében kapjuk a további két részt is. A II-ban a csúcsról feltáruoló képet rajzolja; a III-ban a leszállás után fáradt álom lepi meg, mely képeivel földidézi a gúla építésének körülményeit. Ez a rész az, mely gondolati, érzelmű és tárgyi rokonságban van az Ember Tragédiájának egyiptomi színével, mégpedig oly meg-

lepő módon, hogy az ember nem háríthatja el a közvetlen irodalmi kapcsolat gondolatát.

*Atom szállt fáradt szememre ...
 Álomképek serge szállong
 A fölédreft képzelemben.
 Szemem nyílik, újra látok ...
 De a puszta néma esendje
 Eltűnt. Körül ezifra sátrak
 Lármás, népes hosszú rendje.
 Sátrak előtt szidra, ütve
 Egy nyomorult embercsorda,
 Egy óriás épületbe
 A köveket öszvehordja.
 Követ, melyet messziföldről
 Hoz több ezer szekér, s ember ...
 Útban sok terhével eldől ...
 S évek óta már ez így kell ...
 ... a király ... sátrán ...
 At nem hat az éhség jajja ...
 Végre kész az óriás miv
 Az emlék ... a király trónját
 Felütteti a végesiesra:
 S megy, midőn azt már felvonták*

Egyedül a nehéz útra ...
 ... feljut a tetőre,
 Es trónjában helyet foglal.
 Észak, nyugot és keletre
 Járnak szemei kevélyen.
 Majd feje mellére esve,
 Gondolkozni látszik mélyen.
 „E kő, melyet ...
 Örült kevélységtől égve,
 Népem szívére tettem,
 Lett ez örültség emléke.
 A döllyfnek fulánkos sarka
 Ily merő tetőre kerget,
 S ki végre feljutott rajta,
 Csak csalódás, a mit nyerhet.
 ... míg embertársit megretvén.
 Eggyedül áll és elhagyva,
 Istenné még sem lehetvén,
 Önmagának áldozatja

A gúla építésének rettenetes munkája lényegében összevág azzal, amit Herodotos ír róla (II. 124.), s melyet tanulmányai-ból ismerhetett s itt a hely színén képzeletében újraéledt. Azok a részletek, melyeket a versben dölten írtam: az álmokép, a fáraó nagyravágyása, mely óriás emlékből keres kifejezést, a sanyargatott nép szenvedése, a jajszó, a király csalódása kivált, mind olyan mozzanatok, melyek beleillettek Madách költeményének tervébe. Sőt azt sem tartom lehetetlennek, hogy Tisza Domokos versének ihlető hatása alatt az egyiptomi színnel kezdte Madách a kiábrándító történeti képeinek sorát.

Az időrend nem szól ellene; Tisza D. költeményei 1857 végén jelentek meg, az Ember Tragédiájának írását pedig Madách 1859 elején kezdte meg. S bár Tisza D. versei nincsenek meg Madách könyvtárában és könyvjegyzékében, könnyen hozzájuk juthatott akár a könyvgyűjtő Szent-Iványi Bogomér vagy Szontágh Pál útján, akár az előkelő szellemi életéről híres vanyarci kastélyban, ahol Veres Pálné, Beniczky Hermin az irodalomnak minden érdekes jelenségét gyűjtötte; hogyné az országhóshírű Tisza-család sarjáját, kinek szomorú sorsa az egész ország előkelőségét foglalkoztatta. Tisza Domokos édesanyja fia verseit emlékül elküldte a rokonoknak, jó barátoknak és ismerősöknek; a megmaradt példányokat pedig a Garay-árvák

javára áruba bocsátotta. Szinte lehetetlen elgondolni, hogy egy példány ne került volna Madách szeme elé. A gondolati rokonság legalább erősen mellette szól.

*

Ugyancsak az egyiptomi jelenetet világítja meg Erdélyi János bírálatára adott válasza Madáchnak és Aranynyal folytatott levelezésének egy-két helye. Erdélyi ugyanis megrója Madáchot, hogy „magát Pháraót is tetszés szerint idealizálta, midőn oly határtalan liberalisnak füstette, hogy Schiller sem füstthette volna jobban... De a történeti Pháraó nem is ez, vagy a Pháraók közül egy sincs ilyen. A történelem a szentkönyv alapján mást hagyott emlékeztben.“ (Erdélyi: Pályák és pálmák 472—3.) Madách válaszában Erdélyi fölfogását tévedésnek mondja: „Pháraóban nem épen a József Pháraóját akartam festeni, csak egyet a számtalan Pháraó közül, kik nagyra törekvő önérzettel gúlákat építettek, kik közül soknak a neve is homályban van, s így a történeti ellentét mindjárt nem lesz oly merev“ (u. o. 503). Valóban Erdélyi a történeti hűség követelésében olyan szigorú volt, hogy nem is vette figyelembe a költemény s a Biblia közt lévő nagy eltérést, hogy a fáraó itt sanyargatja ugyan a zsidókat, de gúlaépítésről sem a Genesis, sem az Exodus egy szót sem szól, s nem is szólhat. Különben is Erdélyiinek egész bírálata arról tanuskodik, hogy meg sem érezte, hogy az Ember Tragédiájában „valami történetfölötti“ van s úgy bírálta meg a költeményt, mintha valamilyen történeti dráma volna.

*

Arany is említ anachronizmust, de egészen más, lényegében lélektani szempontból. A paradicsomi színben Lucifer Isten ellen akarván lázítani Ádám önérzetét, ezt mondja a *kézirati* szövegben: „Őv és vezet, mint *bamba gyermeket*“ (231), ehhez Arany ezt a megjegyzést fűzi: „Anachronismus Ádám irányában. Neki (ekkor még) nem lehet fogalma erről. Később (midőn *visióban* él) nincs anachronismus, mert mindent tudhat, most még nem.“ (Vö. kritikai szövegkiadás, 1924. 15. l. jegyzetében.) A „bamba gyermek“ helyébe: „gyapjas állatot“ javasol s ezt Madách el is fogadja.

Ugyancsak kifogása van Aranyak a III. szín 381. *kézirati* sora ellen: „Mit dőre tervvel ember alkotand.“ Ezt írja erről:

„...nem tudom, magáról szól-e Ádám, vagy másról. Ha az első, akkor visszás, hogy önbizalma daczára tervét *dőrének* mondja, ha a leendő nemzedékről — anachronismus tudván, hogy *dőre* terveik is lesznek. Olyannak kell képzelni ivadékát, mint maga.“ Madách itt is elfogadta Aranyinak nagyon is lélektani alapon nyugvó kifogását és javítását: „Tapogatózom a mit tehetek.“ (Krit. szövv. kiad. 25. l. jegyz.)

Egészen más a helyzet az athéni színpad végén, mikor Miltiades a bárd alá hajtja fejét. Arany a kézirat szélére ezt írta: „Miért a históriától eltérni? Miltiades a börtönben halt meg.“ Ezt a széljegyzetet azonban később gumival kitörölte, valószínűleg a sztregovai látogatása alkalmával folytatott eszmeesere után s most már csak alig betűzhető ki. Itt Arany volt az, aki Madách nézetét elfogadta, hogy a történetileg hagyományozott adatoktól is a *költőnek* szabad eltérnie, ha költői felfogása és terve úgy kívánja. Madách 1861 november 2-i levelében meg is okolja ezt a költői jogot: „...mit az anachronismusokra nézve mondasz, tökéletes igaz. Sőt Ádám az általad kijelölt helyeken kívül is többször beszél olyanokról az első jelenetekben, mikről szorosán véve fogalma sem lehetett. Ezt én Lessing Laokoonjának »Von den nothwendigen Fehlern« című cikke nyomán merészelttem, melyben Milton költeményére vonatkozólag ily szabadságot szükségesnek állít.“ Ez a cikk a következőket mondja: „Az aristotelesi költészettannak ezt a fejezetét eddig még alig magyarázták. Én szükséges tévedéseknek azokat nevezem, melyek nélkül kiváló szépségek nem volnának lehetségesek; amelyeket csak e szépségek elvesztésével lehetne jóvá tenni. Így Miltonban szükséges tévedés a beszédnek abban a nagy terjedelemben való használata, mely oly ismereteket tesz föl, mik nem lehettek Ádám birtokában. Igaz, Ádám így meg így nem beszélhetett, vele sem lehetett így meg így beszélni: de beszéltessétek úgy, ahogy beszélnie kellett volna, s abban a pillanatban elenyészik az a nagyszerű kép, melyet a költő olvasói elé varázsol. Kétségtelen nagyobb érdeke a költőnek olvasói képzeletét szép és fenséges képekkel úgy megtölteni, mint mindenütt történetileg hünek lennie.“ (Entwürfe und unvollendete Schriften. Laokoon 17.) Nyilvánvaló, hogy Madáchot a költői alkotásban elméleti meggondolások is kísérték; de az is, ha a valóság s a költői cél nem vágott egybe, akkor a művészeté volt az elsőség s a pusztán történeti hűségnek meg kellett

hátrálnia. Arany, a történeti hűség s a valóság nagy tisztelője is elismerte ezt és nem igyekezett Madáchoz felfogásától eltéríteni, mert érezte, hogy költői kérdésben a költőnek mindig nagyobb igaza van, mint a történeti tények másnemű igazságának. Saját költői munkássága is sokszorosán igazolja ezt. Madách költői lélektanához pedig ez a kis mozzanat, melyhez még egész sorát lehetne tenni, azzal járul hozzá, hogy alkotásában elsősorban az ihlet vezette, mely a nyersanyagot a maga céljaihoz átalakította. A költő benne is előtte járt a gondolkodónak s a tudósnek.

Tolnai Vilmos